

A Handbook for Community Health Advocates on

Governance & Accountability

Legal Empowerment and Social Accountability
(LESA)

Kakwa

Implemented By;

This handbook was produced with the financial support of the European Union, through the Office of the Prime Minister. It's contents are the sole responsibility of CEHURD and do not necessarily reflect the views of the European Union.

DENDRA NA KULIYA KU CEHURD KIINI

Kuliye laga i ina kuruputi de kata ni ilo, a kukuna a loke lo n̄utulu laga a katoko ti kuliya ti kekele i gurubela naga kunu ka yu kine, ti n̄utulu laga a togolo i logu na n̄utulu lo liraki n̄era na kuliyata ka'de ka'de, lo luṅu a loyaki kilo, 'do gurubela naga i ketimito kata yu druga ku gurubela ku'de naga a drudrumala naga a gbo'da itro i baṅe na toḍinoni n̄utulu kilo i kuwe na kuliya naga kekele ku 'busala ti loṅutu kine. Inade a dridriṅi naga a nawala naga ma kine gurubela naga drudrumala beti ku CEHURD ku PICOT 'delakindri riṅi nase ina i pedra na n̄utulu kilo kugele druga i kita 'do kugele ku ketimito kine, 'bo 'do kugele ku n̄utulu laga a kuweto ti kine ketimito de kilo, i liraki tri i kiko lo makani 'busala ti n̄utulu i riyeni na tiye laga i kiko lo kekele kata ku petesi ku'de naga na lokoni n̄utulu kilo i waka lo kekele laga a petaki i Uganda kata ni.

Lepeṅa i moga mugu a kayo na ku meta na kuliya i 'busala ti n̄utulu kine ki, ku 'busa na loṅutu naga i kuliya ti kekele ki, druga i riṅo na kuliya naga na woro i kikoli laga a loro na jowundra beti kodro gira i kiko laga soso lo nyara kata ni ilo ka ṅa.

Ku kinede, gurube na luṅu ku kiko loṅutru adi DINU Action inade, ku kiko laga ma Legal Empowerment and Social Accountability (LESA) kitani ina, karaṅa togu druga gbo itro ku n̄utulu laga ku tobodo na kuliya ṅani kine ka yu kilo ku 'be'biya ti miri naga kasi karaṅa i ketimito kata yu kine. Tiyu ku kpiya na kuliyata kine gboṅagboṅa ku ku mose kilo yu.

DENDRA NAGA I 'BUSALA TI LOJUTU KI INA

'Busala ti lojutu kine a inyo?

- 'Busala ti lojutu kine, kine kuliyata naga na nyara a kakuwe i njutulu ni giri, naga lojutu yingi mugu adi a kuliyata ti to'diri druga 'do memeti mugu adi nye gbo ku logu 'bo nye sosopo itro.
- 'Busala ti lojutu kine, kilo logbiyeriki laga lo nyara ku lojutu ni kuwa 'do ku gurube ni a lo'bu kilo.
- 'Busala ti lojutu kine, meta i tuka'de na lojutu ku kijakura ku'de kilo naga adi, njutu lo gbo ku tobodo na tritrimani kuwa na tokorani kuliyata nara ku kuliyata na'bu.
- 'Busala ti lojutu kine ridra gbiyeri laga mada, lo soponi lojutu ku lo metani njutulu kilo giri trotro.
- 'Busala ti lojutu kine, ridra lojutu ku gurubela kine i kuliyata na nyadru babangu na kuliyata na nyara kodro tayi gbonjagbonja, kuwa 'do kodro njo laga lo nyara kona.
- 'Busala ti lojutu kine a took ku meta laga adi kine kuliyata de a 'diri a ti to'diri 'bo kine naga juru lo kuwa ketimi na 'bero a to kuwa a rukole adi a na'bu i gbiyeri lo lojutu ilo ki ni.
- Kpiyeta nani kilo sekilode: meta naga trotro, wusa na gbiyeri, i gbiyeri laga lo metani njutulu ku'de kilo kilonja droo druga ku tiyu na njutulu laga nyobulo kilo a lo'bu; ku ku'de ku ku'de.
- 'Busala ti lojutu kine ani gbo'da miri na na tikindra uye, druga nyola naga kata ni ina le'de ka'dolani ka'bi ku banji banji.
- Miri ina gbo ku rinji i ridra, i goja ku i logu na kuliyata ku'de i kondra na 'beri i banje naga kata i kuliyata na moga 'beri ku 'busala ti lojutu kine ki.

Kpiyeta ti 'Busala ti lojutu kine

- 'Busala ti lojutu kine a nagele; Giri na njutulu laga i kujo kini kilo gbo ku. Ani medra gbeti konu, dini nonu, la'bi lolu, kuwa do a lalale n̄ona do a nonoka, ku'de ku ku'de.
- 'Busala ti lojutu kine n̄un lo gbeja n̄o Kanye ani gbo'da njutulu lo ri'dikindra uye, ani gbo'da gbogbore, 'bo 'do ani gbo'da riye i merenye i merenye uye, karan̄a kata i n̄o laga a gbiya a njutu lo ini.
- 'Busala to lojutu kine ani wusaji i njutu gele i le'de tro.
- 'Busala ti lojutu kine romoki towusa i kikoli laga kilode;- 'Bo towusa n̄ani ina kukuju na medra 'busala ti lojutu ina na tikindra ruke lo wusa n̄ani ilo.
- I ridra na 'busala ti njutulu ku'de kilo.
- I ridra na kekeli na njutulu kilo giri ina.
- I ridra na gbiyeri i njutulu kilo giri.
- I ridra na toli'ba ku tali.
- 'Busala ti lojutu kine ani tokora i dridrin̄jita ka'de ka'de uye.

'Busala ti lojutu kine gbo ku logu i njutu gele gele. Trugo adi, 'busala ti njutu le'de kine lologu ti le'de kine itro, inade i ridra na lojutu ni.

Kpiyesi ti 'busala ti lojutu kine

Kukuju druma na Uganda ina a togu adi nye i kokonu kine kuliyata de:

- Konaki na kuliya naga trotro, kuwa ku kiko logele druga 'busa naga lojutu taji kuliya kwa kondri ŋo laga ma nye mindri ilo, 'bakana ŋutu lo goja do kuwa lo konakindra do kuliya naga ani kpele.
- Rita na 'busa na tujoru na lojutu.
- Rita na lojutu ku lepe i gbiyeri laga lepe ma mindrisakani kata ni 'ba kana babaŋa naga kuru ku miri, kuwa ku kukujuki ku'de.
- Sopo na lojutu ku rita na lojutu i kuliyata na 'depani lojutu a naro kine kata ni.
- Rita na lojutu i kuliya na tatayi kuwa na kokona i baŋe naga kpinyi ti lojutu kine dedeni naga adi ŋo laga ma lepe kondri ilo a lo'bu kuwa a loro, kpeja na kuliya ti lojutu kine i konesi kata, i woworotu, i dini kata, ku i gurube ku i ŋutulu kata.
- Rita naga i ri'diki na le'de ŋutu i 'dumadru na lojutu druga ku ri'diki i kita.
- Rita naga i mumuluŋa kuwa beti nyosu naga tiki ani romoki lojutu.
- 'Busa naga na ŋerani kuliya konu soso.
- 'Busa naga i dendra.
- 'Busala naga ti kata na 'ba.
- Tiki na kitaji i gurubela naga bita a meta kine droo kine.
- 'Busala ti wate
- 'Busala ti ŋaji.
- 'Busala ti ŋaji laga nyobulo.
- Rita na 'buasla ti gurubela naga 'baji'baji kuwa dridriŋi na gurube naga beti inade ina na 'dumaji.
- 'Busala naga konu la'bi ki ku ku'de 'busala naga beti la'bi kiya kine.

- 'Busala naga n̄utu gele gele i ketimi kata yu gbo ku beti a kp̄iye guwana ka'dola ku kitaji ka'de ka'de itro.
- 'Busala naga i saka naga laga nika naga a nakiye.
- 'Busala naga i sakiya na kapaji i ketimi laga beti riye ku kapaji ku'de kilo ku kilko laga soso 'ba kokoroyi.
- 'Busa naga na riyeni kuliya na lupundro a naluduko.
- 'Busa naga na metani lōutu a lo'bu n̄a i 'dumaji na yolesi laga lo 'dolani kuwe na n̄utulu.

Kuliyata naga 'busala ti lōutu ma ri'dikini miri ina kine.

'Busala ti lōutu kine a ri'dikindra miri ku keniya ti kuliyata naga a drudrumala musala. Karāa sekinede:

1. Sopo na riri'diki: i nide nyara adi miri ina ti kole sukindro na mugu kuwa babangu nyola na n̄utulu ku 'busala kase naga miri ina mindri yakija kukujuki ku petesi ka'de ka'de i rurusukani kuweto ti n̄utulu.
2. Rita kuwa tiyu na riri'diki: i nide nyara adi, miri ina ku gone gurubela n̄utulu laga lo kondra tujari ku ku'de gurubela ti kitaji ka'de ka'de na mindri babangu lōutu kanya nyola na 'busala Kanye.
3. Ri'diki naga i kondra na kuliya na nyara kun a konaki lōutu kine. Inade mindri adi miri ina ti 'delaki kuwa ku kukunaki kukujuki ku petesi ku'de naga romoki tikindra n̄utulu kilo i nyola ku 'busala ti lōutu kine.

Kitaji naga 'busala ti lōutu i kondra kine. i 'busa na lōutu gele gele, kita kata naga na kokona. Kuwa de, mindri nyola naga do rumba i 'busala ti lōutu n̄ani kine kata ni ina, gbo'di ku lidra kuwa nyolani ku tomira ka'bi do 'do ku pusara i kondra na kuliya naro.

Kpiyesi:

- 'Busala na loṅutu na tayini kuliya naga kata kine.
- 'Busa na loṅutu i rumba na wini kuwa kuliya ti kekeli. i toruwe na ṅutu, mindri ku lepe tikini i winiko 'bo a kita na loṅutu.

Ku kenya ti lepe ku'de naga kakita ti miri laga i polisi i sukulu ki, i dakitari ku ku' de ku ku' de.

Kukujuki naga na 'delaki i 'busala ti loṅutu kine ki kine.

Mokoji ti kuliyata ku'de lo tikindra 'busala ti loṅutu ku'de kine tikini kukujuki kine sekinede:

- Rita na 'busala ti ṅutulu ku'de kilo.
- Rita na kekeli na ṅutulu.
- Rita na gbiyeriki lo'bu ti ṅutulu.
- Pupuraki na tali ku toli'ba, ku ku'de ku ku'de.

Ku miri ina 'delakindra kukuju i nyola na loṅutu i 'busa ki, ilo moko lo kuliya de ti 'dumajini de:-

1. Kukuju ṅani ti tikini tiki druga ku kuliya ṅani kine ti konani kona beti naga
kukuju ṅani ma nyadrini ina.
2. Kukuju ṅani 'do ku gbo'di i moko lo kuliya naga rurukole ku woji na ṅutulu lo nyadru dendra na kuliya ṅani kilo.
3. Moko lo kuliya ṅani lo ku riyeni riye.
4. Kukuju ṅani ti gbo'di a lepe 'du i yeṅaniki i moko lo kuliya ṅani yu.
5. Yakiya na kukuju ṅani ka'bi ku gbogbo'da a na nyunyumoni ṅutulu 'bajiṅa uye.

Kekeli ku 'busala ti lojutu kine

Dridrinji nasi kekeli seku 'busala ti lojutu kine roromoki gbugbuwa kata na i kikoli laga imrjani kilode kata ni.

1. Renya naga adi ilo ŋo de ani gbo'da a 'diri na i 'busala ti lojutu kine kata ni tomijo teili lo ŋutu lo nape 'baya druga tikindra kekeli na lojutu na gbo'di 'baya.
 - Beti ŋutulu kilo ku a mumuki kikoli lo riyeni piyo nakiye kine lo, karaŋa roromoki moka ku tuwaneji laga beti kilekile seku kolera.
 - Dutulu laga 'do a wowonyo ku kuliyata naro ka'de ka'de kilo ŋoŋotatu ku kuliyata ti kekeli kine koru.
 - Ngiringiri laga i 'ba kata laga lo 'depani wate kine a naro (beti momoka na nonoka, momorotu naga i 'ba kata). Kine kuliyata de a naro roromoki kokoroju kekeli na lojutu.
 - La'bikiya ku'de laga beti lo gbisani 'beri ti ŋaji nawate naga i kataji ti mukuji kilo a loro roromoki tikindra lepe i rumba na ŋota naga a druma inade i baŋe naga gbo'di ti lepe ina tata'du.
2. Kuliya naga a riŋiko ti kekeli kine roromoki jowundra sakaye loro i dridrinji na ŋutulu druga 'do roromoki tikindra ŋutulu kilo ani sobu kukujuki naga a 'delaki kine.
 - Beti naga ŋutu laga ku tuwane lo kondra i kpinyi tikindra yo'yu na yeŋundra mada lo, romoki mumuki kita naga kodro rumba rope.
 - Do 'do rumba adi ŋutulu laga a riye ku tuwane lo So'bi kilo roromoki mumuki 'bu'busi na riye i riye na winiko kana 'ba rope i piri na luŋu adi Medikolu inisuwarensi ina kata yu. Karaŋa 'do roromoki mumuki kikoli ti yuŋundro.
 - Dutulu laga 'ba suwo kuwa ani yinga kuliya kilo roromoki yaŋa kuwa kokoloki bo ku ŋutu lasi kara laga a putraputra 'baya.
3. Ku lemi lo mugu naga ani gbo'da a na'bu, do roromoki kolodru 'busala ti lojutu ku'de kine 'ba liraki naga a riŋi tojo i riyoju.

- Driyadiya beti njiro laga a rite ku tuwane laga a loroloro, saka ka, nyobulo utu i sukulu ilo ani rumba 'busa na dendra uye. A nagele ku kilo njaji laga ani tiki nyosu naga i romoki, tikindra i sukulu yu karanja ani 'delakindra teiliko kase kilo i jujumbu.
 - Dutulu laga ku kpekpe kilo 'do roromoki mumuki kitaji kine i gbo naga njutulu lo kodra kitaji kilo romoki kuje tuwane nani.
 - 'Do njiro laga kayunoni lo lepe lo gbo ku tuwane lo So'bi druga ani kita ilo, romoki mumuki 'busa na lepe naga ani nyarani njaji ti sukulu ti kone kita na tomoni ina. Diro beti ilode i kokonu 'bo 'do i babangu lepe Kanye Kendra.
4. Kukuju na tiki i mugu naga a naro kuwa mada ku petesi ku'de naga ma mumukindra njutulu ku'de kilo 'busala kase.
- Kukuju na miri na tikini wate naga ku pelela winiko ti So'bi kilo i piritu ku'de 'du ina, i tikindra njutulu ku'de laga 'baya i inu piri de katayu kine/kilo ani i rumba kilo winiko de.
 - Toruwe na tuwaneji ku'de kilo ani kondra mugu i piri na wini na miri ina kata yu. Inade a naro i gbonaga kukuju ina aku rugo de i 'busala ti lojutu kine ki.
 - Kukuju gele kata naga adi njutulu kilo ti temani tema ku tuwane lo So'bi lo i piritu ti wini ti miri kine kata ni. 'Bo ku bodokiya ti winiko kilo a gbo'da ku puso koru ti rumbini njutulu lo tema kilo 'ba nyola, ina kpeja adi 'busala ti lojutu na moga 'beri ku sobu kine aku kepo.

'Busala ti lojutu kine a inyo?

Gurube na luɗu a World Health Organisation, na medra kuliya ti kekele i juruwo ni giri na kuliya adi, kekele ina ina gbo'da na mugu, kpinyi, ku saka na lojutu a na'bu; ani gbo'da a saka naga 'ba tuwane ku njutu i mugu 'du ni.

'Busa na kekele ina nyadru adi miri ina ti 'delaki kukujuki nani ku petesi laga lo i tikindra n̄tulu kilo i rumba loke laga wuleṅa ku wini kuwa 'do ku kukuwesi ti kekele ku'de kine. Kuwa de, ku yi kilo kuliyaki i kekele ki, ka'bi yi ku kukuliya i riye na tiyu naga i kekele kata 'du uye. Mindri 'do ti yi trukoki n̄tulu kilo kuliyaki i kikoli kaya laga yi saka ni i dridriṅi na n̄tulu kata ni ina itro i gbonaga banje ne'de saka nani ku aku gbo'da soso, roromoki jakindra do mugu naro.

'BUSA NA KEKELI

Kuliya naga a tiga ku loṅutu i tujoru kata ni kine, kine 'busala ti loṅutu naga ti lepe riyone i kekele ni 'bakana ge'ya naga adi do a n̄tu loruwo, do a giliyata, do a NRM, do a korine kuwa do saka ku n̄tulu kilo a dinyo. Kuliya nani kine a ti n̄tulu giri.

Dridriṅita ti 'busala ti kekele kine.

Kine dridriṅita de imnani, sekinede: ṅo laga do roromoki riyo, do roromoki yenga kata yu, ṅo laga do keke gborundro ina ku 'bu'busi na ṅo nani. Kine dridriṅita de a rigo lo 'busa naga do rumba i kekele ni.

1. Riye: Trugo adi, kekele ku pirito ti kekele ti n̄tulu naga kaṅo yu kine, kapaji lo yakiya kilo ku kitani na kona kine, ku petesi nani kine giri ti riye soso i romoki.
2. Yenga naga kata yu: Kine pirito ti kekele, kapaji lo yakiya kilo ku kitaji nani kine, ti n̄tulu yengi yenga kata yu gbo de ma karaṅa ririyoju loke nani 'bakana ge'ya naga adi ṅadri lu pondra yeda, ku riye kuwa 'bakana riye?

3. Ku rukoleni rukole: Pirito ti kekele kine giri ku kapaji lo yakiya kilo ti gbo'dini i beri na soponi kapaji ti kekele ina kuwa la'bi lo kuliya ti kekele kine lo ti soponi sopo. Nye naga la'bikiya ka'de ka'de laga beti drinji na moga mugu ku wate ku laliya druga ku kuliyata ku'de naga ruruwa i tujoru na lojutu kata ni kine ti metani meta; bula 'do sobu ti gbo'di gbo'da i 'dandru na kuliya ku'de naga ani tokuwo saru saru druga a 'dute na, kekele na njutulu laga lo nyara ti riyone 'bu'busi nani kilo ti 'biluni soso.
4. 'Bu'busi na njo nani lo: Pirito ti kekele, kapaji lo yakiya kilo ku ku kitaji na kona kine giri ti gbo'di a naga soso naga kukuju na kekele naga soso bodokiya kilo ma gbejini ina a 'de'de adi a na'bu.

'Busa na kekele i kukujuki ti juruwo laga kanjo yu kilo na

1. 'Busa naga na moga mugu ku 'busala ti lojutu naga i kekele ki ma lakakini njutulu kilo i juruwo ni giri, lo lunju ku Loteleme adi Universal Declaration of Human Rights (UDHR), i dridrinji na wuresi naga 25 kine a kuliya adi, njutu gele gele lo gbo'di ku 'busa nanye i saka ku gbiyeri laga soso lo nyaraki njutulu giri laga kekele na lepe, kata na lepe na 'ba ina gbo'dini a na'bu; inade medra mugu i kuliya ti nyosu, soju, piri naga a totoyesi, sakayeta, tiyu na 'beri ku winiko, 'busa naga i tiyu naga soso ku do 'ba kana kita naga roropani do, tuwaneji, gbo'da naga nyobulo, tuawuji, togolo ku kuliya ku'de naga lojutu a modru kpe kine itro.
2. Tomore na juruwo laga kanjo yu kilo i ki na kuliya ti 'busala naga ti yakiya na riye, losakaye lo lojutu kilo ku la'bikiya nani, na lunju a International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICESCR).

Ina gurube de a deni 'busa naga ma n̄utu gele gele kolokini ban̄e nanye na nyola naga i beri naga lepeṅa keke i mugu seku i kpinyi itro. Mindri ku denani soso adi, ina toomore de tikindra kekeli na kpinyi kuwa tuwane lo kokoroju kpinyi ti loṅutu laga bita 'bero na a metaki ya ilo, tinade tiyu soso 'bo 'do ku kekeli na mugu na loṅutu ina itro giri.

Juruwo ti kaṅo laga 'do a yigna 'beri a ṅo gele i medra na kuliya ti 'busala ti loṅutu kine, druga 'do a deni 'busa naga i kekeli na loṅutu ki kilo:

- I kiṅa lo 1965 lo yu, juruwo kilo a gbi'diki i momore naga a druma naga karaṅa 'dodri kuliyata ka'de ka'de naga a jowundra ge'ya naga na kutuji ku la'bikiya ka'de ka'de.
- Inade riye i pete na waraga na luṅu adi Art 5 € (iv) ina kata yu.
- I kiṅa lo 1966 ilo yu, momore nagele naga a druma inade a togbi'diki i ki na kuliya na moga 'beri ku yakiya na riye,
- losakaye lo ṅutulu kilo, ku 'busala ti la'bikiya ṅani kilo. Art 12.
- I kiṅa lo 1979 yu, momore na togbi'diki i 'dotojini kuliya naga na konaki wate kine a naro beti mumuluṅa nasi karaṅa. Arts 11 (i)(f), 12 ku 14(2)(b):
- I kiṅa lo 1989 momore ina a gbi'diki i 'busala ti ṅaji ki" Art 24.
- I kiṅa lo 1990, momore ina a gbi'diki i rita na 'busala ti ṅutulu lo woworotu ku kataji ti 'berjito kase kine i piri gele i ne'de i ga'yu na kitaji kilo: Arts 28, 43(e) ku 45©, kukuju natri.

a) **Kukuju na miri naga i kekeli ki ina, beri 11:**

Inade a kukuju druma na miri na Uganda naga i kuliya ti kekeli ki ina. Mete lo lepe lo naga adi juru lo ti gbo'di ku n̄tulu laga 'beri kine a na'bu kase beriyo naga ka'de ka'de kine kata yu, laga romoki kudru ku riŋi i tolpundro na kapaji laga rodri nye naga ku a togboro romoki tokoni to'duro na juru lo Uganda ilo. Ku kinede, kukuju n̄ani moro ku teriŋi i medra naga adi n̄tulu ti Uganda kilo ti gbo'di ku 'beri na'bu gbo de ma karaŋa gbo'da a kakita. Lepe druga 'do kpeja naga adi kukuju kuwa kene na kukuju na Uganda na kekeli naga na medra n̄tulu laga 'beri kine mimiye na ku kukuju druma na tiju juru lo Uganda ina, nye na i togu kuwa nye na i medra yakiya na ina kukuju na kekeli de.

Ina kukuju de mindri gbiyeri laga a lo'bu loŋutu laga a rumba dendra n̄ani, mindri to'diri ku gbiyeri laga do beti a n̄utu dede n̄o laga a lo'bu seku laga a loro. Druga 'do nyadru adi kakita ti kekeli kilo ti kitani ku teili lo to'diri laga ki ku yendru kugele beti naga ma gurube na kilo n̄tulu laga ku dendra n̄ani a druma kilo gbo'dini a tilimo nasi karaŋa na.

b) **Kukuju druma na Uganda ina:**

Kukuju druma na Uganda ina 'bakana kuliye le'de laga a ka'de a tolrakindra i 'busa na kekeli ki uye. 'Bo lepe a yudra i keniya ku'de kine kata yu beti a kpiye:

- Moko lo petesi naga togi XIV(b) kine a kpeja naga adi, juru lo ti mete soso naga adi n̄tulu ti Uganda kilo giri ti riyone riyo loko naga ku kuliya ti kekeli.
- Druga moko lo petesi XX lo a kpeja yanyakindra na juru lo na mugu i medra naga adi n̄tulu kilo i juru ni giri titiki lokesi ti kekeli laga a kakuwe kilo.
- Kukuju natri naga 39 na a kpeja gbonja adi, n̄tulu ti Uganda kilo giri gbo ku 'busa i saka i laga nasi karaŋa naga a nakiye druga ku kekeli.
- Kukuju natri 21(2) na a kukuju druma na a kuliya adi, n̄utu le'de ka'bi ku memeta adi ilŋa dro.

- Adi juru lo ku rite ri wate kine i medra naga adi gbiya nasi karanja na ka'de druga gbiyeri lasi karanja lo gbo'diniki a njetela na tiju njaji na. inade riye i kukuju natri 33(3).
- I kukuju druma na Uganda ina kata ni, njajina kilo a rita itro. i kukuju natri 34(3) a kuliya adi, le'de njutu ka'bi ku titiyaraji njironja ku loke laga lo tiki toruweni lepe. Druga kukuju natri 34(4) kuliya adi le'de njutu ka'bi ku titiki njajina i kondra na kita naga na 'be'belengu druga na tikindra 'beri kasi kara kine i mimitu tro. Karanja 'do ti tiyuni tiyu i logbiyeriki ka'de ka'de kata ni ku karanja ka'bi ku gogoki kikoli lo riyeni riye.
- Kukuju druma na 'do gbo ku mete i kikoli lo ri'diyani 'busala ti njutulu naga i rita na kekele na njutulu giri na ki. Kukuju natri 26(2) kuliya adi lojutu romoki tiyanja ku kapatiyo beti naga kekele na njutulu ma nyadri ina.
- A nagele ina, i kukuju natri 23(1)(d), lojutu kuwa njutulo romoki tiyanja ku nyola naga na lepe 'du i goja na terereyaji na tuwane laga a loro beti Korona, Ebola ku ku'de ku ku'de.

Ri'diyesi naga ma 'busa na kekele ina ri'dikindri ku miri ki kine:

Miri ina a ri'diki kuliyata musala: Sopo, Rita ku kondra na kuliya na nyara kine.

1. Ri'diye lo sopo ilo mindro adi miri ina ka'bi ku kokonu kuliya naga ka'de ku naga a toliraki beti a 'busa na kekele kine. Kpiyesi njani sekilode:
 - Miri ina ti koloki ilo gbiyeri laga njutulu kilo ani lakaki i rumba na loke lo kekele lo giri lo. Inade moga mugu ku njutulu laga beti i kadi rereke, njutululaga a 'dela i kadi rereke ku lemi lo kuliya ti lemgebelemge, njutulu laga kase gurubeni 'bajina ku njutulu laga lo kolokindro juru lase ku lemi laga adi kara a rumba kuliya ku miri nase ina i banje naga beti i lemgebelemge kata.
 - Miri ina ti loke lo 'do'dotoju na kataji ti bukulo na kpeja kuliyata naro kine karjo. Redra na tikini le'de njo kuwa 'do kona na kuliya ku'de naga a naro aka beti naga kuliye le'de kuwa roro le'de roromoki tiki aka, laga a 'bure i kuliya ku'de ki. A kpiye, togoloki na kuliya i gbiyeri lo moga mugu ku kekele i ki na saka naga a ku lale seku noka.

2. Ri'diye lo rita: Kpeja adi, ina kita na miri ina i toldra na kikoli lo nyara guwani 'busala ti kekele ti ntulu ku'de kilo. Kuliya nani 'do ti 'dumajini i tolira na ntulu lo mindri gokindra ntu laga 'do a togi musala lo rumba na ina 'busa de. Kpiyesi nani kilo sekilode:

- Miri ina ti mete go naga adi ntulu laga lo lalayija winiko lo luṅu a togi musala i su ni (third parties) kilo ani 'belengu kukuju ne'de gele de.
- Miri ina 'do ti mete go naga adi kakita ti kekele ti miri kilo a ntulu laga ku dendra soso 'do ku gbiyeriki lo nyara kilo itro.

3. Ri'diye laga i kondra na kuliya na nyara kine:
Inade trugo adi, miri ina ti kone kuliya i beri naga ntulu kilo nyonyola ku 'busala kase kine. Kpiyesi nani kilo sekilode:

- Nyadru adi miri ina ti 'dine baliya naga i piriti ti winiko ni kine, ti tiki kapaji laga 'bayi kilo druga ti mete sos onaga adi kitaji kine utu a na'bu ku kapaji ti ntulu lo lokoni karaṅa beti winiko kilo ti yengi yenga tojo ka yu i ntulu laga a tiyaṅa i goṅeto ti juru lo Uganda ka'de ka'de kilo ku i gurubeli yu kilo.
- Miri ina ti pupuraki kitaji ku biroto naga ntulu kilo romoki medri kuwa rumba kekele na'bu druga roro lo tokuwo lo ti gbo'di a laga soso.
- Mirila kine 'do kine i ri'diye le'de laga lo kukunakini kukujuki naga ma 'busa na kekele ina ma tritime 'deri tojo nro.

RI'DIYESI NAGA GBO KU LOGU KORU NAGA 'BUSA NA KEKELI INA ROMOKI TRIMENI WULEṂA KINE:

I riyeni na 'busa na kekele ina, mindro 'do ri'diki na kuliya ku'de naga 'do ku logu, naga na kona wuleṅa, ani gbo'da 'deri uye.

- Trekoki na winiko laga ti tuwaneji laga romoki 'doka beti i kobunje kata beti ku juwo.
- Mindro konesi na 'dumaji i tolira ku tikindra na wini i tuwaneji laga kuwa a lupundro kilo ni.
- Winiko laga lo nyara woji i tuwaneji laga lo sandru koru kilo (WHO's Action Programme on Essential Medicines).
- Winiko laga lo nyara a kayo na ta'du ku i bo na ta'du ku kilo laga lo tiyuni njiro kilo.
- Winiko laga do rumbini a kayo kuwa njutulu laga ku tuwane lo wilodru a kayo 'diya kodro inga k ulu i 'ba, beti naga gurube na Alma-Ata ma kebi ina.
- Riye na piri na wini 'baka na ge'ya.
- Kora na kapaji ti kekele kilo trotro.
- Mirila kine 'do nyadru ti 'delaki i konesi kata kuliya ti kekele ti juru kine i petesi na moga 'beri ku tobodoki naga i tuwaneji ki naga ti 'dumara wiwinyesi ti njutulu kilo giri.

Tiyu/Tomira na 'depani ka

Inade ina 'be'be naga na lan'aniki i bo naga do a yo'yu ajo i njo laga do mindro kondra ilo ki ni. Romoki gbo'da kuliyata naga a kona ajo kuwa inga aku kona.

Tiyu na njutulu naga a na'bu na mindro njonola ku petesi naga ti banje najo naga miri ina ti yinje yi i ketimito kata yuk u i pirito ka'de ka'de na tundra njutulu kine ti gbo'di itro.

Tuwori nasi tomira na 'depani ka seku 'busala ti lojutu kine ina

- Tiyu na ka a na'bu na ku 'busala ti lojutu kine karaña mure katru medra naga adi njutulu kilo ku kepe kukujuki naga a 'delaki kine. Beriyo ti 'busala ti lojutu kine ku kukujuki kase kine gbo ku yolesi kase naga miri ina ku njutulu ku'de laga i gonge lo lemgelemgebe kilo itro giri kebu se tijini kitaji kase kine.
- Karaña 'do tikindra beriyo ti kuliya naga njutulu lo rugo adi a na'bu ti keponi kine i kilo njutulu lo kondra kitaji kilode ni gbo de bo nasi karaña na ma galani 'busa 'bo ma karaña lirakini kuliya nani 'busa i teytundro na piyesi naga kuwa ilo njo de kondra mugu de ku lemi lo kuliya naga de. Karaña 'do romoki trukokindro kine kuliyata de; to'duro na kukuna ku 'boriya na kukujuki, petesi naga a rukole ku njutulu i konani na kitaji ku petesi lo yakiyani riye druga a 'dute ina aga lo kapatiyo nani lo.

- 'Bo 'do i goṅe le'de lo, 'busala ti loṅutu kine ani romoki sopo ku rita beti naga ma nyarani ina uye.
- 'Duluki na kuliyata ti 'busala ti ṅutulu mindro laga nika ina ti gbo'di soso a naga kuliyata ṅani kine romoki kondri "beri beti na nyarani ina. Kuliyata ṅani kine sekinede; kukujuki na i yakiya ku ketimito ka'de ka'de tikindri dridrinji na lemglemgle na itro, 'be'biya naga ti ka'dola laga lo i medra gbiye na ṅutulu ku kuliya naga ma karaṅa mindri ku 'do 'busala kine itro.
- I joṅaji na kapaji kuwa kuliyata na nyara kine i ṅutulu yu, tiju na'bu na.
- Yolesi ti wuresi kilo romoki gbo'da kilo, gbegbeleka na kuliyata gboṅagboṅa, kinede moga 'beri woji ku ka'dola kilo; kuliyata naga ruruwa i la'bi ni a kukujuki naga romoki yakiya gbo de kuliyata na nyara jaki ṅutulu kilo ma yeyenga 'bo 'do ma ṅutulu kilo giri ririyo druga ti gbo'di a kiko laga ṅutulu kilo roromoki kuliyaiki itro i kukundra na kuliyata na nyara kine.

Gbiyeri lo tiyu na'bu na

- Gbo'da naga itro: Gbo'da na laliya ku wate itro ina a rigo i tiyu na'bu na kata ni. Kikoli lo gbo'diniki itro kilo romoki gbo'da a do lepe kuwa 'do ku kiko lo ṅutu laga kukuju ina a rugo i ketimi kata yu, ku wa 'do ṅutu lo liraki gurube naga a pepdra mugu sos de ina lo.
- Ruke laga a lo gurube ina lo: Beti naga kakona ti kitaji kilo ka yu rodri 'do ku metesi kine ka'de ka'de ina, otiyu na'bu na mindro walaka kuwa riyo na kuliyata naga kilo ṅutulu laga i ketimi kata ni ma yoyoloji ka'de ka'de kinede i yeyenga i ruke laga a lo gurube gbo de ma riyeni gbo'di ṅo laga ketimi ina mindri ilo a inyo 'bo i riye a didinyo?
- Kuliya na kona gbo ṅagboṅa: Inade kpeja naga adi mokoji ti kuliya lo 'dumaji kilo kekeponi kukujuki na nyara kine. 'Do kpeja naga adi kuliyata giri na nyara kine riye 'ba tomoni druga 'do kuliyata naga a rukole kine, ṅutulu laga lo nyara ti riyone kilo yiyimoni kikoli ti kuliya ṅani kine soso.
- Gbo'da naga a jo i kpeja na kuliya naga do lo liraki ku do laga a piya: Kpiya na kuliya naga do lo liraki ku do laga a piya ina a rigo lo gurubela ka'de ka'de. 'Bo lepeṅa ani kita 'bakana kuliya na kona kuwa na tayi gboṅagboṅa uye druga 'do ani kita 'bakana kukuju ina uye.

- Nyenje na mugu i kondra na kuliya ku'de wuleŋa druga ku kiko lo'bu: Tiyu n'bu na mindro naga adi gurubela kine ti loke kuwa ti konaki n̄tutulu kase kilo kuliya kine i baŋe naga ku a petaki ina kata ni.
- Kukuju naga ku mose gurube kilo ku drumala kase kilo itro giri a rugo teriŋi na kukuju ŋani: Tiyu na mindro naga adi kukujuki na togbi'diki kine ka'bi ku gbogbo'da a nagonago koru 'bo ti gbo'di a ti n̄tutulu giri ani gbo'da nyumoni nyumoni n̄tutulu kilo uye. Leperja 'do mindro rita na 'busala ti loŋutu kine soso, woji woji n̄tutulu laga 'bajiŋa kase gurubeni kilo. Yaikiya na kukuju na i n̄tutulu ni giri mindro kaŋera ti kuliyata kuwa kesi laga ka'delo kase gurube ni druga ko polisi laga 'ba budru.
- Tolupundro na kuliya na nyara kine ku kuliya na kona i baŋe na nyarani kata ni ina: Tiyu na'bu na kpeja mugu i tolupokindro na gurubela kuwa ketimito kuliya na nyara kine i gbonaga karaŋa a yakija kapaji lo tiki karaŋa tolupundri kine kuliyata de kine. Bula 'do i goŋe le'de lo, tiyu na'bu na meta i rita na laga nika ina soso i gbonaga kapaji laga kata ni kilo, kilo laga ma Dun gbejini kilo, mindro rita.
- 'Dumaji na n̄tutulu kilo trotro ku koloki na n̄tutulu ku'de kaŋo kuwa i merete 'bahi. Gbo'da na gurube naga a na'bu na yeŋundra i baŋe naga ku mose kilo giri kata kata ni 'ba n̄tutulu ku'de lo koloji i merete. Trugo adi n̄tutulu laga i gurube ni kilo ti gbo'di giri 'bo a rodru ina, n̄tutulu laga nyobulo kilo romoki gbo'da ku koŋosi na'bu naga karaŋa tiji 'beri.

Kuliyata na goja gbo'da naga itro i n̄tutulu kata na

- **Tomunye i kuliya, Kendra ku wudro naga 'bahi ku 'bakana dendra:**
Kuliyata ti miri kine tayi ku kutu na giliya. Duga karatasila kuwa kuliyata ku'de naga ka'de ka'de kine wuro ku kutu na giliya. 'Bo wojina n̄tutulu kilo ka yu, Kendra ku wudro na 'bajiŋa kuwa i dridriŋi. Kuwa de, i yenga na jore ti n̄tutulu kilo, mindro kutu na giliya ina wusa i Kakuwa, tikindra kuliyata ŋani kine woro kpe druga gbo'da naga itro ina 'dumadru baŋe i petesi ŋani kine kata ni. 'Bo 'do kapaji lo yakiya beti rediyoki na layiyani kuliyata ku komupiyutali kilode kodro romoki tutuju kuliya kine wuleŋa. Toro ŋani naga adi, woji n̄tutulu laga a Kendra, lo saka i kejito kilo se lo yakija. Kine kuliyata de se na tikindra woji n̄tutulu kilo i Uganda ni ani gbo'da itro i kuliyata ti tiyu kine kata ni.

- **Pondra naga 'bajiña i more:**

Woji na ɗutulu na ani mindro woro i momoreki naga beti kinede naga kodro ku gbugbuwani kuliyata kasi karaɗa, 'bo tikindra mu luɗa kilo, ɗutulu 'bajiña lo gbi'diki i gbogboja na kuliya ti mongoyo na ɗutulu.

- **Dena na 'be'biya ti miri naga 'baya:**

Dendra naga a naɗutru kuwa 'bajiña i 'be'biya ti miri kine ni ina tikindra gbo'da naga itro i kuliyata ni ina yerɗundra madamada. 'Do tikindra ɗutulu laga a Kendra 'bajiña kilo se lo kuliya kata ni woji.

- **Budru:**

Budru lo tikindra kuliya naga a pete soso kine ani kona i gbonaga drumala ti miri kilo gbe'di yinga 'beri ku ɗutulu kilo i 'belengu na kukujuki.

- **Babaɗa naga ku ɗutulu ti lemgelemge:**

Kilo ɗutulu lo guguma ku voti kilode a miri lo odra na petesi naga a peta kine ku jowundra na kaseɗa yolesi naga karaɗa a deni adi i logu se i piri naga kodro ɗutulu kilo i tikindra yolesi naga a kaseɗa. A 'dute ina, ɗutu gele gele gbo'di yitoji ku kpinyi ti kilo ɗutulu de kine, boɗoni mukuji kase ti kuliya kilo kaɗo.

- **'Delaki na teili i rope laga i gbo'da naga itro ki:**

Dutulu ku'de kilo ku telemara ina, karaɗa 'delakindra teiliko kase kilo i rope kiku gbo se laga a gbo'da Itro i petesi ti miri kine kata ni. Ilode a moko lo kuliya gele lo tikindra ɗutulu kilo ani mindri pondra rodri i momoreki ti miri kine kata ni.

- **Kuliyata naga gurubela kine ma nyadrini kine ka'de ka'de:**

Kuliyata naga miri ina mu baɗesi kine mindri adi ku petesi kuwa ti loto'dure naga kata, karaɗa ku nyumoni kase beriyo naga adi, naga yaya naga ku pondri anje ku abo. 'Bo kine kuliya de mu baɗesi kine se na jowundra rerena na i gurubela kata ni i gbonaga kilode adi se mindro lude, kulude adi se mindri ilode. Nye naga 'dute na kuliya na romoki gbo'da a rerena naga 'ba bo.

- **Teili lo rile laga ku 'bayi ku 'delaki na teili i ɲo lo lipundro wule:**

Suki na ɲutulu kilo i kuliyata naga ma miri ina susundri kine kata ni ina tikindra ɲutulu kilo 'delakindra lidra nase ina ki. A laga ku'de kilo 'delakindra teiliki kase kilo i rumbini na le'de ɲo wule beti naga ma se gbogboji kuliyata ɲani kine. Druga 'do ku lemi laga petesi ti kuliyata ɲani kine gbo ku baɲe nase kuwa 'be'biya kase naga laɲadri kata ni ina, i puru beti baɲe na kokoroyi ku ɲutulu kilo ni, nye naga 'do romoki jowundra puso naga 'bayi druga gbo'di namba na ɲutulu na i pondra i worenɪ bo ni ina i gbo'da ka.

- **Puso naga i dridriɲi i ɲo lika ki na 'bajiɲa:**

Woji na ɲutulu na inga gbo ku yole laga adi kitaji kuwa yolesi kase naga ma se pedri kine a ti miri nye na tikindra karaɲa ani medra logu naga gbo'diniki nyoganyoga ku kitaji kuwa petesi ɲani kine.

- **Sopo na opisi naga 'bayi ku drumala lo tiki i opisila kata yu kilo:**

I baɲe ne'de na, drumala lo sonyoji i 'dumundra na yolesi ti ɲutulu ka yu kilo 'delakindra kulu yolesi de a 'busa druga bonga kine kitaji de beti mindri nase.

- **Ge'ya naga a jurujuru:**

I baɲe ne'de na, kuliyesi ku yolesi lo lupundro ku ɲutulu ku'de kilo i kutu yu kilo 'dumaji adi, kilode da lo kukuliyatu de? Tikindra kuliyasi kasi karaɲa kine ani 'dumaji a riɲi.

Diyapa lo kpiyani kuliyasi ti ɲutulu gboɲagboɲa inade i gbiyeri lo Uganda lo nyara adi ɲutulu kilo ti metani giri trotro i gurubela ni ilo:

1. Barazza:

Barazza ilode a wure lo Kiswahili lo kpeja adi momore na ɲutulu naga na yakiya a kiko lo tokuwani kuliyasi, lo teyiteni kuliyata naga a moga gurube ne'de, na ɲerani kuliyata naga ku logu, na tikini ɲutulu ti juru kilo baɲe na tayini, na tritrimani kun a tikini yolesi kase druga 'do i tikindra na gurubela kine teriɲi na makani toke lo'bu i kitaji kata ku kpiya na kuliyasi naga a ti ɲutulu gboɲagboɲa. A 'dute ina, a momore na i tikindra roroto ku kuliyasi naga i petesi ku kitaji ti miri kine i yeɲundra a na'bu.

2. Lakaki na n̄utulu kilo giri i tikindra na yolesi kase kilo ku kiko laga ku LC'la kilo:

Gbo'di a 'dumadru baŋe naga a rodru kiŋaji meregele, ilo diyapani laga lo yakiya i Uganda ni woji woji na i bileji (LC1) ni. Dutulu ti bileji ŋani lo sulija i kiŋaji 18 utu ŋero 'bo saka i bileji nagele ina kata yu. Ku kiko lo ka'dola kasi kara lo guma ku voti meregele kilo, (kukuju na miri na medra ina, na kiŋa lo 1997, goŋe ŋani 47(2) kuliya adi bileji ina na i liraki kuwa nye na i medra kuliyata ti kukujuki, suluki ku gbo'da naga itro i kitaji na lokoni 'beri a 'beri kine druga logu a luri lo kuliya naga na pondra ki yu kine ku naga ku lepe i n̄utulu laga i bileji ni kine.

3. Koropo naga na tikini n̄utulu kilo roro laga kugbo a riye ku meta na n̄utulu kilo trotro:

Ina kuruputi de kukuna druga wuroni kapaji lo kuru i togboro kilo ku kita ŋani kine. Yakiya 'do tikini LC'la kilo baŋe na 'de'dekani kitaji ti kilo n̄utulu de. Gbo de ma denani karaŋa kita gba da. Sekilode: monye kuwa ŋote si'de, kakuliyani lo ku LC la kilo. Ti mgba ina, ina kuruputi de medra woji kita na konu LC'la kilo na.

4. Peta na kitaji ku petesi laga i yakiya na riye ti n̄utulu kine ina de ku n̄utulu giri i gbo naga yolesi ti n̄utulu giri na nyara:

LC'la kilo gbo ku teriŋi na petani kitaji ku lo yakiyani riye kase bileji la yu, 'bo petesi kasi karaŋa kine mindri ku kpene kpe kuliyata naga kukuju ina miri naga i petesi ku mokoji ti kuliyata na nyara ku kone 'beri anje ku ku'de i bo ni kine nyadrini ina.

Diyapa ti petesi ti yakiya na riye kilo

Ina kuruputi na luŋu adi, The District/Urban Local Government Development Plan (DDP) naga a diyapati lo petani kuliyata ilo, tundra dridriŋita rodri naga kitani kugele beti tumata na disitirikiti ku keji to de kine. Kuwa de, lepe naga a kuwe ŋani.

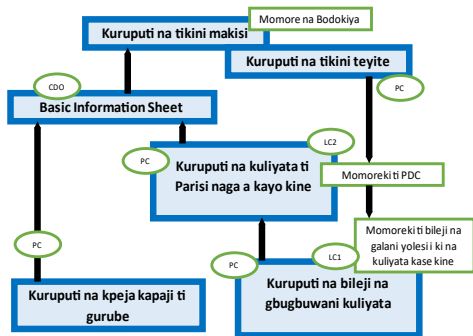
Lepe sukindro petesi ti LC'la kilo ku ti dridrinjita ku'de kine.

- Kuruputi na miri na lunu adi The Local Government Budget Framework Paper (BFP) ina a kpeja petesi ti kinjaji 3 ti miri naga konu piri yu ina kine. Nye naga tomora na petesi ku'de kine ku petesi tii yakiya na riye kilo gbo ku logu koru i gbo naga tikindra kuliyata na 'dumaji i petesi ti riye ki kine kpeja mokoji ti kuliyata na i kona ku banje naga a najo i miri la naga konu piri yu kine.
- Petesi ti yakiya na riye kine kugele ku petesi ku'de naga ti kinja gele gele kine tomodra mugu a kita na kona i kinja kata ni ina ku pete lo riye lo kinja lo popondra ilo.

Inyo lo nyara i lejani na petesi ti yakiya kine soso?

- Kuliyata na kona ka'de ka'de gbo de ma riyeni moko lo kuliyata gele kine mindri pepeta ku pipiya na yolesi ti njutulu 'bo 'do gbo de ma karanja 'dumadru a njo lase 'do ku petesi ti yakiya na riye naga a rukole kine.
- Petesi naga adi suluki ku inyo anje, druga naga ya kine ti petakini soso ku yakiye lo riye ilo itro druga ti gbo'di a kuliyata naga a nyumo.
- Petesi ti kitaji ku ti yakiye lo riye kine i petesi ti kinja gele gele kine ku petesi na gbegbelekani riye kine ti gbo'di a ti to'diri naga adi kekeka kona njani.

kikoli lo gbegbelekani riye i miri naga ka yu kine

keriŋa lo petesi tigbegbeleka na riye

Dena kuwa yimoniki na tiju na Uganda naga ka konu piri yu ina

- I miri na Uganda ina kata ni, kiko laga dridriņita ti miri kine petani ilo gbo de. Ina piri naga ku teriņi giri i taju na kuliya i piritu ku'de kine ku druga ne'de na ina miri nika naga ka ni konu piri yu ina. 'Duluki na dridriņi na miri naga ka yu ina togbi'diki i sapita meregele koyita gele na kukuju druma na Uganda ina i kiņa lo 1995.
- Miri naga ka yu ina liraki i kukuju na miri naga ma gbo'da ku teriņi ku kitaji i dridriņi naga ki yu ina ku miri naga ka ni ina. Kukuju druma na Uganda ina a kpeja gboņa adi disitirikiti ina na medra kuliyata ti miri naga ka yu kine 'do beti naga ma ka'dola lo guguma kilo rugini ina.
- Miriki naga ka yu kine mindri ti mete soso adi teriņi na ku kitaji kine a yeņadru i dridriņita ti miri ki naga ka yu kine.
•Inade kona gbo de ma ņutulu kilo giri gbo'da itro ku puso i 'dumadru na kuliyata kine konani kitaji i 'be'biya ti miri naga ka yu kine itro druga ku kukuna na kikoli laga lo togbi'dikini kuliyata ti riye soso ku kikoli lo pete ku kukuju naga tokoni kuliyata na moga ņutulu kilo.
- Miriki kine kondra petesi na pute ki yu kine ku kukujuki naga ka ni kine kondri kitaji kine kase piritoni 'bo kinede kona de ku ņutulu kilo druga 'do ma ņutulu kilo gbo'da itro i tiju na juru lase ilo.

Tiju dridriņita ti miri naga ka yu i Uganda ni kine

1. Bileji ina

Miri naga ka yu i Uganda ni ina, ina bileji na luņu adi LC1 ina.

Dutulu laga i bileji katani kilo 150 kuwa 'do ani yenga. Bileji gele gele na i gbo'da ku LC1 druga i tiyu ku monye kuwa ņote si'de (LC1 Chairperson) ku ņutulu ku'de laga kara kitani kugele ku lepe i opisi kilo.

2. Parisi ina

Trugo adi, bilejila na tomodra 'beri a parisi. Parisi gele gele na gbo ku LCII ku kakita ti lepe itro. Parisi na gbiya ku monye kuwa ņote si'de laga/naga i LC1 ni kilo giri. LCII gele gele i nyumundro kase katani ka'dola ti gurube nase ina. LCII kilo woji ina togbi'dikindra kuliyata ti kure ku pepetayi na ņutulu laga i gurube kata yu kilo i kondra na kitaji ka'de ka'de. Ka'dolani lo parisi kata ilo Mukungu. Lepe kita seku LCII lo. Piri na lepe na tikini lokuku i kuliyata ka'deka'de.

3. Sabu kawuniti ina

I bo na parisi ina, druga sabu kawuniti. Lepeṅa gbiya ku parisila. Druma lo 'do'ya kuwe na lo luṅu a Mukungu lo Sabu kawuniti. Kita na lepe na, ina na tikini LCIII lo Uganda ilo lokuku i dridrinṅa ti kuliyata ka'deka'de ki ku kakita ti LCIII kilo. Dutulu lo togu LCIII lo luṅu adi kanissulu kilo nyume i parisi gele gele i tomotra na momore nase ina. I keḅito yu, sabu kawuniti ina luṅu a dibijoni.

4. Kawuniti ina

Sabu kawunitila kine se na gbeja kawuniti ina. Kawuniti gele gele gbo ku wambe lanye laga ṅutulu kilo lo gumba i lemgebelemge. i keḅito naga drudrumala kine, i piri na kawuniti, karaṅa gbo ku munisipaliti naga gbo ku dibijoniki. Dutulu laga a ka'dola ti LCIII ti sabu kawunitila kilo giri gbeja LCIV na. druga karaṅa gelundra ka'dola kase kilo kase dridrinṅi ni.

Distirikiti ina

Disitirikiti ina gbiya ku kawunitila rodri druga baṅe ne'de na, munisipaliti ina itro. Ka'dole lo kuwe lo ilo LCV laga guguma ku ṅutulu ku lo'diya Kanye kilo. Kene na LCV ne'de kata naga drumala ṅani kilo guguma ku ṅutulu ku'de laga nyunyume i sabu kawunitila yuk u drumala ku'de laga ani gbo'da guguma ku ṅutulu i disitirikiti ni lo luṅu technical staff.

Kanisulu na gbogboja kuliyata ti gbegbeleka na riye, mokoḅi ti kuliyata ku kukujuki. i goṅe lo kakukuyi ilo lo luṅu a technical staff kilo, disitirikiti ina 'dola kuwe na ku ṅutulu lo luṅu adi Chief Administrative Officer. Ilode miri naga ki yu ku terinṅi giri nanye na nyumundro. Disitirikiti ina gbo ku keniya Kanye ti kitaji beti Kendra, Kekeli, LAga nika ina, ku Peta na petesi kine keniya de gbo ku logu i kondra na kitaji ka'de ka'de.

Tiju na romoki gbo'da laliya ku wate itro

i). Inade kpeja adi ntulu kuwa drumala lo pedra kuliyata ti loto'dure kilo mindro ti mete soso naga adi kakukuyi kilo mindri ti kukune kukuju naga togu laliya ku wate druga 'do ti gbo'di a na pepetrega kuliyata. Wate kine ti gbo'di itro i gbogboja na kuliyata ti loto'dure na moga 'beri ku kukuju na riye ina.

ii). Gbiya na ntulu laga jenjenji ku terinji na kuliya i dridrinji na laliya ku wate i pija na kuliya na gbegbelekani riye kuwa kuliyata ti loto'dure ina sulija i miri. Ka'dola laga lo gugu ma ku ntulu i gurubela yu, disitirikiti, i juru ni ku juruwo laga kaŋo yu kilo i medra na kuliyata naro, na kukuju na dendra naga a nawala i kuliya ti loto'dure i wate ki.

iii). Kuliyata ti wate naga na moga 'beri i juru ni ku riye kine ku ka'dola kilo yimoni yimoni ku beriyu ku'de kine giri a rodru na miri ina.

iv). Gurubela naga na tiju riye ku kuliyata ti loto'dure ku'de kine ku trimeni trime naga adi kata ku kiko laga ku ntulu laga romoki togu druga ku gbo'da nasi karaŋa naga itro 'dija na baliya kine ku togole.

v). Kuliyata naga soso, naga na tokodra laliya ku wate druga namba na wate ku laliya ina ti riyeni. A rodru ina, kuliyata naro naga wate ku laliya riyoji ku lemi lo ina kukuju de beti a langu na i goŋe lo kudru. i nide kuliya na nyara meta kine ti kitaji ti melesi na kona 'ba rope, kitaji naga i 'ba kata, togbodru naga i kikoli kata druga 'do mindro mindri ku kuliyata riyeni i dridrinji na wate ku laliyai kuliya na moga 'beri ku kitaji naga na mindri took beti kitaji ti 'ba, tiju na 'ba ku kitaji naga i ketimi kata yu.

Pirito naga laliyaku wate kpeji kuliyata kase kata i tiju nan a ni.

Wate na liraki wate i disitirikitila kine giri i koloko'be yu.

'Delaki na wate ku gbo'da na wate naga itro i koloko'be yu ina a kuliya naga a drumala koru. Kpeja naga adio inu ketimi de kuliyata ti lepe kine a ŋayi gboŋa, kuwa de rurugo 'busala ti loŋutu kine giri gbo de ma yo'yuji ti ntulu kine to'dudro se malu ŋero yu. Gbo'da na wate naga 'do itro i 'dumaji na yolesi ku'de i konani na kita na a na'bu koru 'bo 'do ku logu koru gbo de ma kuliyata naga ma karaŋa nyadri kine memeta, druga ku'de kine ma yoyolo itro i baje ŋani na kata ni.

Gbo'da naga a gele na gurube seku 'dola na kene na gurube i keniya ti gurube ti koloko'be na metani laliya kilo ti gbo'di trotro ku wate kine, 'do roromoki woji wate, 'do wate kine ku lemi lo kita nasi karanja naga ku puso 'ba kanya ina. Karanja i gbogbo'da a n̄oteta ti si'deta naga ti keniya ti gurubela naga kita ku terinji kine i tiga na kitaji naga ma karanja kondri ka'deka'de i kita naga ma tikini karanja i koloko'beyu ina.

'Dibani kodro logu n̄ani a druma naga adi wate kine ti gbo'di a ka'dola i kine gurubela de ni ku meni lo to'diri naga adi laliya ku wate ti gbo'di trotro i kuliyata giri ina. Mete lo 'do a gbo'da adi laliya kilo 'do romoki gbo'da itro i kine koniya de beti naga wate kine ma gbo'dini a ka'dola i keniya ti gurubela ti koloko'be kine giri ku ku'de naga ku kitaji ma moga 'beri ku rita na juru lo ku moro kuwa mero.

Wate na liraki miri naga ka yu ina kine

Kukuju na miri na kirja lo 1997na a kuliyadi ¼ na wate na liraki kine i meta i n̄o lo nyara i gbiyani na kene naga 1/3 naga na kanisulu naga ka yu na 'dumaji a dridrinji na X, kukuju nat̄tri 109(3) ina.

Dridrinji na kukuju druma na juru na 11 a 'delakindra si'deta ku'de a ti wate naga na i gbiye i disitirikiti kanisulula yu kine. i dridrinji ne'de naga (c) ina, kanisulula mure, kata ni na wate naga gele na i gbo'da a na nonoka naga a ka'duroni i liraki wate naga na 'du'durundro i disitirikiti ni kine. i dridrinji (d) ni, kanisulula mure naga nyobulo kata, gele na i liraki wate naga nyobulo. Druga i dridrinji naga (e) ina, kanisulula naga wate se na gbeja 1/3 na kanisulu ina gbo de kanisulula lo nyumo kuwa lo guma i dridrinji (d) ni kilo ma gbeja 2/3 na kanisulula na.

Momore na ka'dola ti wate kine na

Togi mure na gurube na medra kuliyata ti tulaliya ku tunaka na i koloko'be yu ina momore na wate naga i koloko'be yu ina. Kine momoreki de tomorundra wate naga i gilimeki ka'deka'de ti koloko'be kine kugele naga i patila ku'de kine, druga karanja 'do romoki tikindra gurubela ku'de naga ka yu na kondra kuliyata nagele kase kine banje naga karanja gbo'dini kugele.

Momore na ka'dola ti wate kine na

Togi mure na gurube na medra kuliyata ti tulaliya ku tunaka na i koloko'be yu ina momore na wate naga i koloko'be yu ina. Kine momoreki de tomorundra wate naga i gilimeki ka'deka'de ti koloko'be kine kugele naga i patila ku'de kine, druga karanja 'do romoki tikindra gurubela ku'de naga ka yu na kondra kuliyata nagele kase kine banje naga karanja gbo'dini kugele.

Kiko laga i Uganda ni konani kuliya lo a rukole ku kukuju

- Piri naga ki yu i tiga na ku'de kine giri naga a rukole ku kukuju njerani kuliyata ka'de ka'de.
- Inade a piri naga n̄utulu kilo roomoki wudra kuliya naga kodro karanja a tolidra k aka yu kine. Luru 'do a piri na kukuju druma na njerani kuliya.
- Ina piri de n̄edra kuliyata naga a rinjiko i tiga koru, naga beti kaŋo ani gbo'da i Uganda ni uye.
- Inade piri na njerani kuliyata ka yu kine, beti Koboko ni yi gbo ku gele n̄ani.

Kikoli ku'de lo njerani renyesi kuwa momorotu kilo sekilode:

Pirito na njerani kuliyata ka yu kine (LC), kukuju ina ku kita na LC1 laga i bileji yu ilo.

- Kuliyata kuwa ngiringiriki laga i dridriŋi na juruwo laga ka yu.
- Kuliyata na n̄era ku kanisulu (Council)
- Banjaji
- Konuturakitila (contracts)
- Toro na lumani le'de n̄utu i kiro druga truma ku n̄utulu rodri.
- Wuwusaji na kuliyata i piri gele i ne'de, weyu-weni.
- Gbagbalaka kuwa kokoroyi na kapaji
- Lanadru naga ku le'de n̄utu i ka kuwa i piri.

Rerenya kuwa ngiringiriki laga lo tiju ku kukuju na ntulu laga i gurube nani kata yu kilo:

- Rerenyesi naga ku kuliya ti kure kuwa ka
- Rerenyesi na moga 'beri ku yemari, saka naga ka'deka'de, reki ku tiyu na naji.
- Rerenyesi na moga 'beri ku nyume na ntulu laga lo i liraki le'de ntulu laga 'baya kuwa a tuwa ku kiko laga a rukole i ketimi nani.
- Kuliya naga gurube ina a rugo i riye na ropa naga ntulu lo sikilo ilo ku a puru i neraki na kuliya ni roropa.

Riyo na kuliyata naga LC la kilo ma nedrini ina:

- Leña na kuliyata ti rerenya druga ku 'duluki saka na'bu.
- 'Dute na kutu.
- Rope naga i bo naga le'de ntulu a tiki miye ku kuliya kuwa kapaji Kanye.
- Tiki na kapaji laga kodro a kokoroyi kuwa a kokola kilo i bo ku monye kuwa nte lo/na.
- Giri na riye na nyara kuwa ropani kuliyata kude kine
- Pitono
- Kpakaki na kuruputi kuwa naga a togboroni le'de njo ya.

Kilode giri mindri kukujuki naga ma ketimi ina rugini kine se na kepo.

CENTER FOR HEALTH, HUMAN RIGHTS & DEVELOPMENT

Plot 4008, Justice Road,
Canaan Sites, Nakwero,
Gayaza - Kalagi Road.

Tel: +256 200 - 956006,
Tel: +256 414 - 532283,
Toll free - 0800 300 044

CehurdUganda

CehurdUG

info@cehurd.org

www.cehurd.org

Cehurd256